

پایان‌بندی در غزلیات شمس: کنش‌های گفتاری و وجوه وانمایی حضور

رشید کاکاوند

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کردستان

پارسا یعقوبی جنبه‌سرایي*

استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کردستان

چکیده

کارکرد پایان‌بندی در متن را بنابه این تصور که به مثابه نقطه اوج متن - روایت مفروض است، می‌توان گره‌گشایی از موضوع مورد بازنمایی دانست؛ اما به شکل خاص پایان‌بندی می‌تواند همسو با معرفت‌شناسی حاکم بر متن و وضعیت سوژه‌های متنی منجر به دلالت‌انگیزهای ویژه باشد. از میان متن‌های ادبی کلاسیک فارسی، پایان‌بندی برخی از متن‌های عرفانی، ازجمله غزل‌های دیوان شمس، همسو با معرفت‌شناسی عرفانی، وجهی متمایز دارد. در این نوشتار، دلالت‌انگیزی ویژه پایان‌بندی در غزلیات شمس به شیوه توصیفی - تحلیلی دلالت‌یابی و تفسیر شده است. نتیجه نشان می‌دهد راوی - عاشق غزل‌های دیوان شمس، همسو با معرفت‌شناسی حاکم بر متن، هویت یا مقام سوژگی موقتی را که بنابه کنش بازنمایی یا روایت‌گری رخداد - وضعیت‌ها در بخش آغازین و میانی روایت‌ها به دست می‌آورد، در پایان‌بندی با توسل به کنش‌های گفتاری خاموشی در معنای اصطلاحی آن پس می‌زند و مانع از تثبیت آن می‌شود. به

* نویسنده مسئول: p.yaghoobi@uok.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱/۲۷

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۲/۱۲

عبارت دیگر، راوی - عاشق غزلیات شمس در اغلب غزل‌ها، پس از بازنمایی اضطراب و اشتیاق برآمده از حضور و وحدت ازدست‌رفته سعی می‌کند در پایان‌بندی غزل‌ها، بنابه «استعاره دوری» بازگشت به اصل و جهان پیشانشانگانی، با انجام و اجرای دو دسته از «کنش‌های گفتاری» خاموشی (شامل «خاموشی به مثابه سخن نگفتن» و «خاموشی به مثابه به‌نماینده‌گی سخن گفتن») به وانمایی یا اجرای حال حضور بپردازد و به‌صورت نمادین در آن تجربه شرکت کند. حسب این وانمایی، پایان‌بندی غزل‌های مذکور به بستار نمی‌انجامد و با ساختاری حلقوی، خواننده - مشارک را با نوعی ناتمامی مواجه یا در آن تجربه شریک می‌کند.

واژه‌های کلیدی: پایان‌بندی، خاموشی، غزلیات شمس، کنش گفتاری، مولوی، وانمایی.

۱. مقدمه

پایان‌بندی یکی از ارکان هرگونه روایت توضیحی و داستانی است که همسو با سایر عناصر برساننده روایت - متن سبب انسجام پی‌رنگ و دلالت‌انگیزی ویژه آن می‌شود. هر روایت به‌صورت ضمنی وعده‌ای به خواننده می‌دهد، سپس آن را در میانه روایت می‌گستراند و در پایان نمایان می‌سازد (کرس، ۱۳۸۷: ۸۴۸؛ ژوو، ۱۳۹۴: ۹۰). البته این بدان معنا نیست که هر روایت - متن فقط یک فرجام دارد و در پایان‌بندی آن را نشان می‌دهد؛ بلکه غرض این است که پایان‌بندی خوب باید با معرفت‌شناسی حاکم بر متن، قواعد ژانر، درون‌مایه و وضعیت سوژه‌ها متناسب باشد و بر این اساس می‌تواند شکل‌های خاصی از بازنمایی یا وانمایی را به خود بگیرد.

ناگفته نماند که میان بستار^۱ و پایان‌بندی^۲ تفاوت وجود داد. وقتی روایتی کشمکش درون‌متنی را حل و فصل می‌کند، به فرجام یا بستار می‌رسد. هر بستار یا فرجام معمولاً با پاسخ گفتن و ابهام‌گشایی از دو ساحت «انتظارات سیر وقایع و رخدادها» و «پرسش‌های ضمنی» اتفاق می‌افتد؛ بر همین اساس لزومی ندارد بستار در پایان‌بندی جای بگیرد (ابوت، ۱۳۹۷: ۱۱۵-۱۲۱). دیوید لاج هم میان «پایان داستانِ رمان» و

«یکی دو صفحه آخر متن» فرق می‌گذارد. در نظر وی، پایان داستان رمان همان فیصله دادن یا ندادن به مسائلی است که در ذهن خوانندگان می‌گذرد؛ اما صفحات آخر متن به مثابه نوعی مؤخره یا بعدالتحریر است که سرعت متن را کاهش می‌دهد و در نهایت آن را متوقف می‌کند (لاج، ۱۳۸۸: ۳۷۴). در اغلب روایت‌های خطی کلاسیک و برخی از نمونه‌های نوکلاسیک که از تمامی سیر وقایع و رخدادها گره‌گشایی و به پرسش‌های ضمنی متن نیز پاسخ داده می‌شود، بستار و پایان‌بندی کم‌وبیش همپوشانی دارد. اما در روایت‌های مدرن و پست‌مدرن یا روایت‌هایی که معرفت‌شناسی غیرخطی بر آن‌ها حاکم است، عموماً پایان‌بندی به شکل‌هایی همچون نیمه‌باز، حلقوی، شبه‌باز و باز نمود می‌یابد که هیچ‌کدام از آن‌ها را نمی‌توان بستار قلمداد کرد. افزون‌بر این، برخی از این‌ها به جای بازنمایی صرف، به وانمایی می‌گرایند و به شکل نمادین معرفت‌شناسی مفروض متن یا مندرج در آن را به اجرا می‌گذارند.

در سنت ادبی کلاسیک فارسی و در اغلب ژانرهای ادبی آن، پایان‌بندی معمولاً به شکل بستار حاکم است. در موارد نادری، همچون روایت‌های عرفانی عاشقانه، پایان‌بندی‌ها وجهی دیگر دارد. در این روایت‌ها، نه تنها پایان‌بندی به بستار و نتیجه قطعی نمی‌رسد، همسو با معرفت‌شناسی عرفانی (وضعیت‌هایی همچون فنا و اتحاد، وحدت و حضور) به جای بازنمایی صرف حال عرفانی حضور، آن تجربه را وانمایی یا اجرا می‌کند. به عبارت دیگر، راوی - عاشق با به کارگیری کنش‌های گفتاری خاموشی در معنای اصطلاحی آن، به ظاهر درباره خاموشی سخن می‌گوید، ولی در اصل به طور نمادین آن را اجرا می‌کند. یکی از نمونه‌های برجسته این شکل از تولید و اجرای روایت‌متن و سامان‌دهی پایان‌بندی حکایت‌های آن، غزلیات شمس است.

در این نوشتار، کارکرد «زیبایی‌شناختی - اجرایی» کنش‌های گفتاری خاموشی در معنای اصطلاحی آن به مثابه شکلی از وانمایی راوی - عاشق غزلیات شمس در پایان‌بندی آن متن، طبقه‌بندی و تفسیر شده است.

۱-۱. پیشینه و ضرورت تحقیق

برای این تحقیق می‌توان به دو دسته پیشینه اشاره کرد. دسته اول پژوهش‌هایی است با موضوع پایان‌بندی آثار مولوی. خوانساری در نوشته‌ای کوتاه با عنوان «بی‌آغاز و انجام بودن مثنوی» (۱۳۸۰) گزارشی کلی‌گویانه درباره شروع ویژه مثنوی و پایان ناتمام آن ارائه می‌دهد. مالیر در مقاله «پایان ناتمام مثنوی» (۱۳۸۸) با نگاهی مبتنی بر اسطوره پایان ناتمام مثنوی را رفتاری آگاهانه و هدفمند فرض می‌کند و بر این باور است که مولوی با توجه به دلالت‌های نهفته در باورهای اساطیری درباب اعداد، ناتمامی را به مثابه آغازی جدید می‌داند و بر همین اساس، پایان متن را نمی‌بندد. محمدی و بهاروند در مقاله «شیوه‌های پایان‌بندی در داستان‌های مثنوی» (۱۳۹۲) شگردهای پایان‌بندی در روایت‌های مثنوی را برحسب ساختار روایی و بلاغی آنان طبقه‌بندی و معرفی می‌کنند.

دسته دوم شامل آثاری است همسو با بحث خاموشی در غزلیات شمس. بخشی از این تحقیقات به شکل غیرمستقیم به پایان‌بندی غزلیات شمس و موضوعاتی همچون تخلص خاموش، کارکرد تخلص، تخلص‌نابودگی خاموشی و موارد مشابه اشاره می‌کند؛ ازجمله پرنیان در مقاله «تخلص پنهان» (۱۳۸۰) چنین می‌نماید که در ابیات پایانی غزلیات شمس، واژه خاموش و مفاهیم مشابه آن دو شکل از تخلص آشکار و پنهان مولوی است. تخلص پنهان همان مفاهیم مشابه واژه خاموش است که با تغییر شکل یا جابه‌جایی تعبیر، نمود یافته است. حسینی‌پور در «خلاصی از تخلص؛ دلایل تخلص نبودن خاموش در دیوان غزلیات شمس» (۱۳۹۴) با برشمردن چندین دلیل نشان می‌دهد که ذکر واژه خاموش و موارد مشابه حاکی از آرمان معرفتی و تمنای عملی مولوی بوده و البته در همه موارد نتوانسته بدان پایبند باشد. حیدری و رحیمی در مقاله «سکوت ارتباطی در غزلیات شمس» (۱۳۹۴) دعوت به سکوت و خاموشی در غزلیات شمس را بر مبنای الگوی ارتباطی روایی طبقه‌بندی کرده و به این نتیجه رسیده‌اند

که این مفهوم بیشتر با تعبیر خطابی و ندایی نمود یافته و عمدتاً برای مخاطب‌محوری است. ایرانی و دیگران نیز در مقاله «بررسی معناشناسی گفتمان خاموشی در تخلص مولانا براساس غزلیات شمس» (۱۳۹۸) سعی کرده‌اند تا ضمن مردود دانستن فرض «خاموش به‌مثابه تخلص مولوی»، برمبنای الگوی ارتباط روایی یا کوبسن و میشل افرات، نقش ترغیبی و ارجاعی و به‌کارگیری آن واژه و مفاهیم مشابه را در غزلیات شمس تبیین کنند.

موضوع و منظر مقالات فوق را می‌توان این‌گونه صورت‌بندی کرد: هیچ‌کدام به‌طور مستقیم به پایان‌بندی در غزلیات شمس نپرداخته است. آن دسته هم که به‌شکل غیرمستقیم بحث خاموشی را در این اثر، به‌ویژه در پایان غزل‌ها، بررسی نموده‌اند، بیشتر به وجه بازنمایی آن پرداخته و به وجه وانمایی - اجرایی همسو با معرفت‌شناسی حاکم بر متن توجهی نکرده‌اند. بنابراین پژوهش حاضر به قصد تبیین بحث مغفول کارکرد زیبایی‌شناختی - اجرایی کنش‌های گفتاری خاموش در پایان‌بندی غزلیات شمس نوشته شده است.

۲-۱. مبانی نظری تحقیق

مفاهیم محوری مبانی نظری بحث شامل اصطلاحات بازنمایی، وانمایی یا اجرا و کنش‌های گفتاری است که به‌ترتیب چستی و نسبت آن‌ها معرفی می‌شود. سابقه بحث درباب اصطلاح بازنمایی به افلاطون می‌رسد. در نظر وی، بازنمایی به‌مثابه تقلید^۳ فرض می‌شد. افلاطون مبتنی بر باور ایده‌عالم مُثُل که این جهان را همچون بدل عالم علوی می‌دانست، هرگونه فرایند خلق نشانه یا تولید هنری را نیز کنشی دست‌دوم و تقلید از عالم مُثُل فرض می‌کرد. موضع‌گیری وی دربرابر جهان شعر و شاعری از همین دیدگاه نشئت می‌گرفت. ارسطو نیز باوجود اختلاف نظر با افلاطون درباب نگاه ارزش‌گذارانه به هنر، هرگونه بازنمایی را کم‌وبیش تقلیدی از واقعیت می‌دانست

(ر. ک: هرست هاوس، ۱۳۸۸: ۱۷-۴۸). ناگفته نماند ارسطو بازنمایی یا تقلید را به دو دسته نقل و نمایش تقسیم کرده که نوع اول بازنمایی غیرمستقیم و نوع دوم شکل مستقیم آن است؛ همان چیزی که امروزی‌ها بدان‌ها روایت صرف و صحنه‌پردازی می‌گویند (وود، ۱۳۸۸: ۳۸-۴۶).

در جهان معاصر، واژه representation جایگزین mimesis شد و تعریف آن نیز تغییر کرد. در نگاه اخیر، «بازنمایی به معنای توصیف یا تصویر چیزی، به ذهن آوردن آن از طریق توصیف، تصویر یا تصور کردن است» (هال، ۱۳۹۱: ۳۳). به عبارت دیگر، «اعمال بازنمایی عبارت است از هرگونه تجسم بخشیدن به مفاهیم، تصورات و احساسات در قالبی نمادین که بتوان آن را منتقل و به صورت معناداری تفسیر کرد» (همان، ۲۵). با این وصف، بازنمایی حاکی از هر کنش دلّالی و نشانه‌گذارانه است که به شیوه جانشینی، یعنی دال به جای مدلول (ر. ک: یول، ۱۳۸۳: ۳۳)، مفاهیم یا مدلول‌ها را با دال‌های صوتی، کلامی و بصری - تصویری سامان می‌دهد. البته سه رهیافت درباب کارکرد بازنمایی با نام‌های «بازتابی»، «نیت‌گرا» و «سازه‌گرا» وجود دارد که اولی پوزیتیویستی، دومی مؤلف‌محور و سومی برساخت‌گرایانه است (هال، ۱۳۹۱: ۳۲).

کنش بازنمایی افزون‌بر کارکرد سه‌گانه مذکور نیز ساختار نقل و نمایشی دارد که از وجهی دیگر هم قابل بررسی است. از این منظر، کنش بازنمایی از حوزه نظری خارج می‌شود و وجهی عملی و کارکردگرایانه به خود می‌گیرد که شاید بتوان از آن با نام وانمایی یا اجرا^۴ یاد کرد. این شکل از بازنمایی از نوعی باورمندی سرچشمه می‌گیرد و بر مشارکت در کنش استوار است (کروبر، ۱۳۹۶: ۸۱). وانمایی در هنرهای کلامی با «کنش‌های گفتاری»^۵ گره می‌خورد. نظریه کنش گفتاری از سوی جان لنگشاو آستین، فیلسوف زبان، در مقابله با اظهارات پوزیتیویست‌های منطقی مطرح شد. پوزیتیویست‌ها گزاره‌های زبانی را به دو دسته ارزشی و توصیفی تقسیم کردند. در نظر آن‌ها، گزاره‌های ارزشی بنابه اظهار عواطف و احساسات و اثبات‌ناپذیری، بی‌معنا هستند؛ ولی

گزاره‌های توصیفی به دلیل جنبه اثبات‌پذیری، معناپذیر تلقی می‌شوند. آستین ضمن ایراد گرفتن از طبقه‌بندی فوق، به دسته‌ای از جملات خبری اشاره می‌کند که نه صادق‌اند نه کاذب. هدف گوینده این گزاره‌ها توصیف حال یا واقعیتی نیست؛ بلکه دلالت بر انجام کاری دارد. آستین (1962: 94) هر شکل از اظهارات زبانی را از مقوله فعل فرض می‌کند. سپس سه سطح کنش گفتاری را از هم تفکیک می‌کند: الف. فعل تلفظی؛ ب. فعل مضمون در سخن؛ ج. فعل ناشی از سخن. فعل تلفظی همان عمل تلفظ کردن گزاره زبانی است؛ فعل مضمون در سخن مضمون نهفته در سخن است که در قالب امر و خبر و موارد مشابه نمود می‌یابد؛ فعل ناشی از سخن هم پیامد یا نتیجه فعل مضمون در سخن است که به صورت عمل نمایان می‌شود. آستین افعال مضمون در سخن را که مهم‌ترین بخش نظریه کنش گفتاری اوست، به پنج دسته حکمی، کرداری، التزامی، رفتاری و توضیحی تقسیم می‌کند. افعال حکمی شامل حکم دادن، داوری کردن و رأی دادن درباره یک واقعیت یا ارزش است؛ افعال التزامی شخص را به انجام کاری ملتزم و متعهد می‌کند، مانند وعده دادن؛ افعال رفتاری نشان‌دهنده رفتارهای اجتماعی همچون عذرخواهی، تسلیت‌گویی و سپاس‌گزاری است؛ افعال توضیحی با شکل تبیین‌گر، اطمینان و گاهی شک از کار را نشان می‌دهد (همان، ۱۵۱-۱۵۲).

بعد از آستین، شاگردش جان سرل نظریه وی را بسط داد. سرل افزون بر طرح قیده‌های دقیق با افزودن «افعال قضیه‌ای» (حکایت و حمل) به طبقه‌بندی آستین، افعال مضمون در سخن را به شکلی مبسوط و دقیق تبیین می‌کند. در نگاه سرل، فعل مضمون در سخن که مهم‌ترین بخش نظریه کنش‌های گفتاری است، دو عنصر اصلی دارد: الف. بار مضمون در سخن؛ ب. محتوای قضیه‌ای. بار مضمون در سخن شامل کنش‌های اخبار، امر، نهی و مشابه آن‌هاست و محتوای قضیه‌ای موضوع‌ها و محمول‌های نهفته در کنش‌ها را دربرمی‌گیرد که در قالب اخبار، امر و غیره به اجرا درمی‌آید (سرل، ۱۳۸۵).

۱۱۷-۲۸۰). در این پژوهش، همسو با معرفت‌شناسی حاکم بر متن غزلیات شمس، کنش‌های گفتاری خاموش به معنای اصطلاحی آن در پایان‌بندی غزل‌ها طبقه‌بندی و تفسیر شده است.

۲. پایان‌بندی در غزلیات شمس

برای تبیین پایان‌بندی در غزلیات شمس ابتدا باید ساختار کمینه‌ای غزل‌ها معرفی شود. همسو با الگوی کمینه‌ای ساختار همه روایت‌ها که شامل سه بخش وضعیت تعادل، تنش یا تغییر و درنهایت بازگشت به تعادل یا تداوم تنش است (تولان، ۱۳۸۶: ۱۷؛ برتنز، ۱۳۸۲: ۹۴)،^۶ ساختار کمینه‌ای غزلیات شمس هم به شرح زیر معرفی می‌شود. بر مبنای معرفت‌شناسی عرفانی، هستی پیش از حادث شدن، در عالم حضور یا وحدت به سر می‌برده است. عالم حضور یا وحدت همان فضای پیشان‌شانگانی است که در روایت‌های اسطوره‌ای به صورت خلأ و هیولایی (تجسدنیافته) یا آشوب اولیه توصیف شده است (ر. ک: رضایی، ۱۳۸۳: ۸۱-۹۲). بخش اول یا وضعیت تعادل در غزلیات شمس بیان یا فرض همین عالم حضور است؛ به عبارت دیگر، این وضعیت گاه در غزل ذکر می‌شود و گاه در باور راوی - عاشق مفروض است. بخش دوم یا وضعیت تنش و تغییر در غزلیات شمس همان وضعیت خلق و حادث شدن است که ثمره آن جدایی و اضطراب است. هریک از غزل‌های دیوان غزلیات شمس حاوی گزارش‌های متفاوت گاه مکرر از این وضعیت است: خاطره‌های جدایی و اشتیاق. بخش سوم همان مطالبی است که در پایان‌بندی غزل‌ها، به‌ویژه در دو بیت پایانی هر غزل، می‌آید. در این بخش راوی - عاشق بنابه باور استعاره دوری یا حلقوی بازگشت به اصل، به شکل نمادین و با تکیه بر کنش‌های گفتاری خاموش، آن را وانمایی و اجرا می‌کند و در تجربه حضور مشارکت می‌نماید.

گفتنی است در یک وجه از خاموشی، سوژه سخن‌گو از سخن گفتن امتناع و سخن را قطع می‌کند یا به‌طور ضمنی با تعلیق ابژه‌سازی و پرهیز از مرزبندی، آن را به‌نمایش می‌گذارد. وجه دیگر آن برمبنای پس زدن هویت و فردیت سوژه سامان‌یافته است. البته وجه اخیر برگرفته از خاموشی مبتنی بر استعاره «مُردن» است که در فارسی قدیم رایج بوده و امروزه نیز در برخی از زبان‌ها (مثل کردی) رایج است؛ برای مثال برای خاموشی آتش و چراغ از واژه «گشتن» استفاده می‌کنند. خاموشی با دو وجه خود در تعبیر مارتین بوبر (۱۳۷۸: ۲۸-۱۱۰)، به‌صورت تعلیق ابژه‌سازی و گریز از ابراز عاملیت فردی صورت‌بندی شده است و گابریل مارسل از آن‌ها با تعبیر امتناع از «انتزاع» و «تملک» یاد می‌کند (ر. ک: کین، ۱۳۹۷: ۲۹-۳۵). با توجه به تلقی عرفا، منظرها و کنش‌های مبتنی بر فرایندهای انتزاع/ ابژه‌سازی و اظهار عاملیت/ تملک، هستی را قطعه‌قطعه می‌کند و مباین با نگاه وحدت‌انگارانه و مانع از رخداد حضور است (ر. ک: یعقوبی‌جنبه‌سرای، ۱۳۹۷). با این وصف، هرگونه کنش یا تکاپوی نمادینی را که از مرزبندی قطعی هستی و به تملک درآوردن آن پرهیز کند، می‌توان خاموشی فرض کرد.

۱-۲. کنش‌های گفتاری خاموشی و وانمایی حضور

مهم‌ترین بخش نظریه کنش گفتاری «کنش‌های مضمون در سخن» است که جنبه وانمایی سخن به‌مثابه انجام نوعی کنش در آن برجسته است. کنش‌های مضمون در سخن حاوی دو عنصر «بار کنش مضمون در سخن» (شامل امر، نهی، اخبار و غیره) و «محتوای قضیه‌ای» (شامل حکایت و حمل) است که خود این‌ها موضوع و محمول کنش‌های گفتاری را نشان می‌دهند. برای راوی - عاشق غزل‌های دیوان شمس توسل به کنش‌های مضمون در سخن با محتوای خاموشی، ضرورتی معرفتی - هستی‌شناختی است:

چو همه خانه دل را بگرفت آتش بالا
بود اظهار زبانه به از اظهار زبانی
(مولوی، ۱۳۷۵: ۲/ غزل ۲۸۱۶)

«اظهار زبانه» همان مشارکت در تجربه حضور یا وانمایی وضعیتی است که راوی - عاشق به شکل نمادین درحال زیستن آن است. راوی مذکور این تجربه را با دو دسته از کنش‌های گفتاری خاموشی شامل «خاموشی به مثابه سخن نگفتن» و «خاموشی به مثابه به نمایندگی سخن گفتن» در پایان بندی اغلب غزل‌ها به اجرا می گذارد.

۱-۱-۲. خاموشی به مثابه سخن نگفتن

زبان و کنش سخن‌ورزی کارکردی دوگانه و متضاد دارد. از یک سو زبان و نامیدن سبب هستی و هویت بخشی و تشخیص می شود و از سوی دیگر حاوی انواع فقدان است. زبان که در خدمت تصاحب و تسخیر دنیا و پیدا کردن جهت گیری آن است، میان انسان و اشیا قرار می گیرد و با این کار میان آن‌ها فاصله ایجاد می کند. همین فاصله سبب می شود تا نتواند رابطه ای مستقیم و بی واسطه میان سوژه سخن گو و اشیا برقرار کند (شوتس ایشل، ۱۳۹۱: ۵۰). به عبارت دیگر، زبان با منطق جانشینی عمل می کند و نشانه را به جای مدلول یا موضوع می نشاند و با این عمل، باینکه امر غایب را حاضر می کند (یول، ۱۳۸۲: ۳۳-۳۴)، حضور را از آن می گیرد. تفاوت قائل شدن میان اصطلاحاتی همچون بازنمایی و حضور از همین جا نشئت می گیرد. بازنمایی (زبان‌ورزی) کاری با واسطه و نقطه مقابل حضور و بی واسطگی است (کوری، ۱۳۹۳: ۷۱). بر همین اساس، موریس بلانشو می گوید:

در من نیروی سخن گفتن به غیبت از وجود نیز مربوط است. من نامم را می گویم و این چنان است که گویی درحال زمزمه سرود مرگ خود هستم. من خود را از خود جدا می کنم من دیگر حضور یا واقعیت نیستم (۱۳۸۸: ۵۱).

عرفا نیز بارها به اقتضای بحث درباره وجه فاصله‌افکنی زبان سخن گفته‌اند. سخن معروف بایزید بسطامی در این باب قابل تأمل است: «سی سال خدای را یاد می‌کردم آن‌گاه خاموشی گزیدم پس دانستم حجاب من همان یاد بود» (سهلگی، ۱۳۸۴: ۹۸). ناگفته نماند هرگونه سخن گفتن به معنای مرگ یا غیاب نیست؛ بلکه آن دسته از صورت‌های زبان‌ورزی سبب غیاب می‌شود که به مرزبندی قطعی موضوع بحث می‌انجامد؛ همان که بوبر از آن با نام «ابژه‌سازی» محض یا گابریل مارسل از آن به «انتزاع» یاد می‌کند. اما به هر حال امتناع از سخن گفتن آشکارترین شکل پرهیز از غیاب و مشارکت در تجربه حضور است.

بیشترین مصداق‌های کنش گفتاری خاموشی در پایان‌بندی غزل‌های دیوان شمس، یا به عبارت دیگر بیشترین محمول محتوای قضیه‌ای آن کنش‌ها، واژه خاموش و شکل‌های دیگر آن یا مفاهیم هم‌معنای آن واژه است. کنش‌های گفتاری خاموشی به مثابه سخن نگفتن را از منظر واژه‌ترکیب‌گزینی می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: دسته‌ای که در آن‌ها محوریت با واژه خاموش و شکل‌های دیگر آن است. دسته دوم کلمات و جملاتی را دربرمی‌گیرد که معنای خاموشی را می‌رساند.

الف. کنش‌های گفتاری با محوریت واژه خاموش و شکل‌های دیگر آن

محمول کنش‌های گفتاری با محوریت واژه خاموش در پایان‌بندی غزل‌های دیوان شمس شامل کلمات «خاموش»، «خامش»، «خموش» و «خمش» است که وجه امری آن گاه به تنهایی و گاه همراه فعل آمده است. در مواردی نیز، این تعبیر به شکل جفتی و پشت‌هم در ابیات پایان‌بندی ذکر شده است. پایان‌بندی اولین غزل دیوان شمس با کنش گفتاری خاموش در وجه امری، وانمایی شده است:

خامش که بس مستعجلم، رفتم سوی پای علم کاغذ بنه بشکن قلم، ساقی درآمد الصلا

(۱/ غزل ۱)

برخی از نمونه‌های کنش گفتاری با محوریت واژه خاموش و وجه امری آن در پایان‌بندی غزل‌های دیوان شمس به این ترتیب است:

خاموش که خاموشی بهتر ز عسل نوشی در سوز عبارت راه، بگذار اشارت را
(۱/ غزل ۷۵)

خاموش کن کاندر سخن حلوا بیفتد از دهن بی‌گفت، مردم بو برد زان سان که من بویده‌ام
(۱/ غزل ۱۳۷۲)

خامش رها کن بلبلی در گلش آی و در نگر بلبل نهاده پر و سر پیش گل خندان گرو
(۲/ غزل ۲۱۳۶)

خامش کن و در خمش تماشا کن بلبل از گفت پای‌بست آمد
(۱/ غزل ۶۸۶)

خاموش از حرف زیرا مرد معنی به گرد حرف لا و لم نگردد
(۱/ غزل ۶۵۸)

خاموش باش که تا شرح این همو گوید که آب‌وتاب همان به که آید ز بالا
(۱/ غزل ۲۱۷)

بهر خدای را خمش، خوی سکوت را مکش چون که عصیده می‌رسد کوته کن قصیده را
(۱/ غزل ۴۶)

خمش کن نقل کمتر کن ز حال خود به قال خود چنان نقلی که من دارم چرا من منتقل باشم
(۱/ غزل ۱۴۳۱)

افزون‌بر این، گاهی در یک بیت اشکالی از واژه خاموش (مانند غزل ۶۸۶) تکرار می‌شود و گاهی هم راوی شکلی از کنش خاموشی را پشت‌هم وانمایی می‌کند:

خمش کن خمش کن در خامشیت هزار زبان و هزاران بیان
(۲/ غزل ۲۰۸۹)

کنش‌های گفتاری با محوریت واژه خاموش و شکل‌های دیگر آن با وجه خبری هم در پایان‌بندی غزل‌ها به اجرا درآمده است:

خاموش شدم شرحش تو بگو زیرا که به سخن برهان منی
(۲/ غزل ۳۱۴۷)

خامش کنم فرمان کنم وین شمع را پنهان کنم شمعی که اندر نور او خورشید و مه پروانه شد
(۱/ غزل ۵۲۶)

خاموش کردم ای جان جان جان تو بگو که ذره‌ذره ز عشق رخ تو شد گویا
(۱/ غزل ۲۱۳)

خمش کردم خمش کردم که این دیوان شعر من ز شرم آن پری‌چهره به استغفار می‌آید^۷
(۱/ غزل ۵۹۱)

از میان کنش‌های گفتاری با محوریت واژه خاموش و شکل‌های دیگر آن، وجه امری از نظر بسامد و تنوع بیشتر به چشم می‌آید. دلیل این بسامد را می‌توان چنین فرض کرد که در این دسته از کنش‌های گفتاری که طرف خطاب راوی - عاشق غزل‌ها خود اوست، این خطاب‌ها به مثابه مواجهه‌ای است با وجود شقه‌شقه‌شده خود. وجود راوی - عاشق بنابه نشانمندی و نشانه‌ورزی به دو بخش «سخن‌گو/ فاعل» و «خطاب‌پذیر/ مفعول» تبدیل شده است. او با این خطاب - اجراهای خاموشی می‌خواهد شقه سخن‌گو/ فاعل را پس زند و گسست پیش آمده را به وحدت بدل کند.

ب. کنش‌های گفتاری هم‌معنای واژه خاموش

علاوه بر کنش‌های گفتاری با محوریت واژه خاموش و شکل‌های دیگر آن، واژگان و ترکیبات دیگری با دو وجه امری و خبری هم در پایان‌بندی غزلیات شمس وجود دارد که به منزله شکلی از خاموشی در خدمت وانمایی حال حضور است. عمده‌ترین این تعبیر در شکل امری عبارت‌اند از: «بس»، «بس کن»، «ختم کن»، «زبان ببرند»، «برهنه شو ز حرف»، «گفتن رها کن»، «لب ببرند»، «ببرند دهان»، «هیچ مگو»، «نهان در سخن»، «دم فروکش»، «بی‌زبان بگو»، «کوتاه کن دم»، «کم گو»، «دم مزن»، «فروکش دم» و غیره. از میان این موارد، نخست تعبیر «بس کن»^۸ بسامد زیادی دارد و سپس دو گزاره «لب

بر بند»^۹ و «بربند دهان»^{۱۰} نسبت به بقیه کنش‌های گفتاریِ دربردارنده مفهوم خاموش از بسامد بیشتری برخوردار است.

هر ترانه اولی دارد دلا و آخری بس کن آخر این ترانه نیستش پایان چرا
(۱/ غزل ۱۴۱)

نی بس کن و نی بس کن خود را همه اخرس کن کین نیست قرائتی کش فهم کند اخفش
(۱/ غزل ۱۲۳۱)

بس کن و دفتر گفتار درین جو افکن بر لب جوی حیل تخته منه جامه شو
(۲/ غزل ۲۲۲۲)

بس کن ز آفتاب شنو مطلع قصص آن مطلع ار نبودی من در افولمی
(۲/ غزل ۲۹۹۶)

بربند لب و تن زن، چون غنچه و چون سوسن رو صبر کن از گفتن، چون صبر کلید آمد
(۱/ غزل ۶۳۲)

لب ببند و صفت لعل لب او کم کن همه هیچ‌اند به پیش لب او هیچ مگو
(۲/ غزل ۲۲۸)

دهان بربند و قفلی بر دهان نه ز ضایع کردن مفتاح تا کی
(۲/ غزل ۲۶۵۵)

چون در حضری بربند دهان در ذکر مرو چون در حضری
(۲/ غزل ۳۱۳۷)

کنش‌های گفتاری در قالب تعابیر هم‌معنای واژه خاموش با وجه خبری هم در پایان‌بندی *غزلیات* شمس وجود دارد که تقریباً تکرار همان واژگان و ترکیبات ذکرشده در وجه امری است که با وجه خبری آمده است. در این گزاره‌ها نیز، کنش گفتاری «بس کردن» بسامد بیشتری دارد:

بس کردم و بس کردم من ترک نفس کردم خود گوید جانانی کز گوش بصر سازد
(۱/ غزل ۶۰۵)

بس کنم کین قصه بی‌متهاست کز سخن دیگر سخن زاید بلی
(۲/ غزل ۲۹۰۹)

به‌کارگیری فراوان و متنوع کنش‌های گفتاری با محمول «بس کردن» حاکی از قطعی‌نمایی امتناع از سخن گفتن است که راوی - عاشق غزل‌ها در وانمایی خاموشی مشتاق آن است. «بس کردن» به‌شکلی مؤکد و قطعی، حکم به اتمام کار می‌دهد. وجه امری کنش‌های گفتاری هم‌معنای واژه خاموش هم، مانند موارد پیشین، درصدد عبور از گسستی است که من سخن‌گوی راوی - عاشق بر من خطاب‌پذیر و مستعد حال حضور وی تحمیل کرده است.

۲-۱-۲. خاموشی به‌مثابه به‌نمایندگی سخن گفتن

اگر سطحی از خاموشی با امتناع از سخن گفتن و قطع کردن آن و یا به‌شکل نمادین بر تعلیق ابژه‌سازی و پرهیز از آن استوار است، سطحی دیگر بر تعویق من سوژه بنا شده است: پس زدن عاملیت یا جهت‌دهی به آن در خدمت پیوستاری کلان و وحدت‌انگارانه که لازمه عالم حضور و تجربه کردن آن است. در معرفت‌شناسی عرفانی، خاموشی گاه ابزار «فنا» و گاه عنوان دیگر آن «حال» است. در یکی از رساترین تعریف‌ها درباب فنا آمده است: «فنا یعنی آنکه حظ‌های آدمی فانی شود و برای آدمی چیزی از این لذت باقی نماند و تمیز وی ساقط گردد» (کلابادی، ۱۳۷۱: ۱۲۳). این تعریف دو بخش دارد: فانی شدن حظ‌های آدمی و ساقط شدن تمیز. بخش اول همان تعویق من و ترک عاملیت به نفع خود است و بخش دوم را هم می‌توان با تعلیق ابژه‌سازی و پرهیز از مرزبندی قطعی برابرخوانی کرد. بیونگ - چول هال برای معرفی اروس یا عشق، آن را رابطه‌ای معرفی می‌کند که سوژه به «توانایی ناتوان بودن» مجهز می‌شود؛ بر همین اساس می‌گوید: «رابطه موفق با دیگری [رابطه مبتنی بر اروس] خودش را با عنوان نوعی از شکست ابراز می‌کند و فقط از طریق توانایی در ناتوانی است که دیگری [معشوق] ظاهر می‌شود» (هال، ۱۳۹۸: ۴۰). تأکید عرفا بر عشق در مقام ضرورت و ملازم خاموشی و فنا از همین نکته نشئت می‌گیرد.

سطحی دیگر از خاموشی همسو با مفهوم فنا اگرچه در دل سنت‌های عرفانی دیگر همچون عرفان هندی وجود داشته، در بستر عرفان اسلامی با نظریه کلامی «کسب» سازگار شده و به شکلی از روایتگری انجامیده که می‌توان آن را «روایت - کسب» نامید (ر. ک: یعقوبی جنبه‌سرای، ۱۳۹۳). نظریه کسب اگرچه پیش‌تر از ابوالحسن اشعری وجود داشته، بیشتر به او و پیروانش منسوب است. در نظر اشعری، «کسب عبارت است از تعلق قدرت و اراده بنده به فعل مقدوری که از جانب خداوند حادث می‌شود» (۱۴۲۶: ۳۲۲). بر این اساس، خداوند خالق افعال بندگان است و بندگان آن افعال را کسب می‌کنند. با این وصف، هر شکل از عاملیت انسان به‌نماینده‌گی از خدا در مقام شکلی از خاموشی مفروض خواهد بود.

دسته دوم از کنش‌های گفتاری خاموشی در پایان‌بندی غزل‌های مولوی با تأسی از الگوی روایت - کسب و در قالب خاموشی به‌مثابه به‌نماینده‌گی سخن گفتن به‌اجرا درآمده است. در این دسته از پایان‌بندی‌ها اگرچه کنش‌های گفتاری با محوریت واژه خاموش و شکل‌های دیگر آن هم دیده می‌شود و در بخشی از اجرای خاموش دخیل است، بخش اصلی اجرا برعهده افشای وجه «به‌نماینده‌گی روایت کردن» است. کارکرد واژه خاموش و مفاهیم مشابه فقط در محدوده پایان‌بندی است؛ ولی کنش‌های گفتاری با مضمون «به‌نماینده‌گی سخن گفتن» فراتر از پایان‌بندی، کل کنش روایتگری حتی سطح آغازین و میانی غزل را هم به حکم اینکه که در اصل سخن راوی - عاشق نبوده بلکه به‌وسیله وی کسب شده است، به‌مثابه خاموشی می‌نمایاند. با این وصف، در این دسته از پایان‌بندی‌ها کنش‌های گفتار خاموشی به‌شکلی مضاعف به‌اجرا درمی‌آید. در ادامه مصداق‌های کنش‌های گفتاری مذکور در پایان‌بندی غزل‌ها صورت‌بندی می‌شود. برخی از کنش‌های گفتاری وضعیت حاشیه‌ای یا فرعی معشوق سوژه سخن‌گو یا همان راوی - عاشق را افشا می‌کنند:

خامش کنم اگرچه گوینده من نی‌ام گفت آن‌توست و گفتن خلقان صدای تو
(۲/ غزل ۲۲۳۶)

گفت ترایم و لیک هر که بگوید ز من شرح دهد از لبم بزنش بر دهان
(۲/ غزل ۲۰۶۳)

مفخر تبریزیان شمس حق و دین بگو بلک صدای توست این‌همه گفتار من
(۲/ غزل ۲۰۵۶)

نی‌خمش کردم و در جوی تو افکندم خویش که ز جوی تو بود رونق شعر تر من
(۲/ غزل ۲۰۰۱)

خامش کردم لیکن، روانم در اندرونم گشته‌ست نایی
(۲/ غزل ۳۱۳۴)

در برخی دیگر از کنش‌های گفتاری افزون‌بر اظهار ناتوانی از سخن گفتن که البته تداوم همان بخش اول کنش‌های گفتاری یعنی خاموشی به‌مثابه سخن نگفتن است، راوی - عاشق به دیگری یا معشوق پناه می‌برد تا او سخن را ادامه دهد. نوعی امر - درخواست در قالب کنش گفتاری دوم حاوی این مفهوم دیده می‌شود: اگر تا اینجا را من گفتم، از این به بعد را تو بر من جاری کن تا مجرای سخن تو باشم. بدین طریق معشوق به‌شکل نمادین فاعل سخن در بیت پایانی این دسته غزل‌ها فرض شده و راوی - عاشق با اجرای خود چنین می‌نمایاند که سخن معشوق را کسب یا به‌نمایندگی از وی بیان کرده است:

نمی‌یارم بیان کردن از این بیش بگفتم این‌قدر، باقی تو فرما
(۱/ غزل ۹۹)

عقلم برفت از جا باقیش را تو فرما ای از درت نرفته کس ناامید و غایب
(۱/ غزل ۳۰۶)

بگشای دهان از آنچه نگفتم تو بیان کن بگشا در دل‌ها که تو سلطان خطابی
(۲/ غزل ۲۶۲۹)

دوسه بیتی که بمانده‌ست بگو مستانه ای که تو بر دل بی‌زیر و زبر می‌خندی

(۲/ غزل ۲۸۶۸)

در مواردی هم راوی - عاشق در پایان‌بندی غزل‌ها به نمادهایی متوسل می‌شود که وضعیت عاملیت آن‌ها فرعی و باواسطه است. کوه، سایه، نای، آینه و موارد مشابه به‌واسطه حضور و عاملیت دیگران نمود می‌یابد:

من گفتمش خود ما کُهِیم و این صدا گفتار ما زیرا که کُهِ را اختیار نبود ای مختار ما

(۱/ غزل ۳۵)

ما سایه آن بُتیم گویی کز اصل وجود بت‌پرستیم
سایه بنماید و نباشد ما نیز چو سایه نیست هستیم

(۱/ غزل ۱۵۶۹)

منم نای تو مغرورم در این که بر من هر دم می‌گساری
همه دم‌های این عالم شمرده است تو ای دم چه دمی که بی‌شماری

(۲/ غزل ۲۶۹۲)

دلم چون آینه خاموش گویاست به دست بوالعجب آینه‌داری
کزو در آینه ساعت‌به‌ساعت همی‌تابد عجب نقش‌ونگاری

(۲/ غزل ۲۶۹۶)

و درنهایت راوی - عاشق سخن‌گو خود را با وضعیت‌هایی وصف می‌کند که وضعیت‌مندان یا دارندگان آن احوال مسئول قطعی اعمال خود نبوده و عاملیت آنان دست خودشان نیست؛ بلکه گویی کس دیگر آن‌ها را هدایت می‌کند:

شراب لعل بیاورد شاه کین رکنی‌ست خمش که وقت جنون و نه وقت کشف غطاست

(۱/ غزل ۴۸۸)

دیوانه گشته‌ام من و هرچه از جنون بگویم زودتر بلی‌بلی گو گر محرم الستی

(۲/ غزل ۲۹۳۳)

مستی افزون شده‌ست و می‌ترسم کین سخن را مجال جولان نیست
(۱/ غزل ۵۰۲)

چو منش الحاح کردم کفچه را زد بر سرم در سر و عظم درآمد مستی و ویرانی‌ای
(۲/ غزل ۲۸۰۹)

با این وصف، برآیند پایان‌بندی مبتنی بر وانمایی با کنش‌های گفتاری خاموشی، شرکت
نمادین در تجربه حضور و تولید روایتی حلقوی است که راوی - عاشق، خود در غزلی
به این شکل از روایت اشاره می‌کند:

غزل بی‌سر و بی‌پایان بین که ز پایان بردت تا به سران
(۲/ غزل ۲۰۲۵)

۵. نتیجه

ساختار غزل‌های دیوان شمس را می‌توان براساس الگوی کمینه‌ای ساختار روایت‌ها به سه بخش بازنمایی عالم حضور، گزارش اضطراب جدایی و درنهایت بازگشت به اصل تقسیم کرد. آنچه ساختار این روایت‌ها را از اغلب روایت‌های کلاسیک و حتی از برخی روایت‌های عرفانی متمایز می‌کند، شکل و کارکرد ویژه پایان‌بندی آن‌هاست. راوی - عاشق این غزل‌ها در پایان‌بندی روایت‌ها به جای بازنمایی ادامه بحث، با تکیه بر کنش‌های گفتاری به وانمایی و اجرای حال حضور می‌پردازد. راوی - عاشق غزل‌ها مبتنی بر معرفت‌شناسی عرفانی به‌خوبی می‌داند که کنش بازنمایی اگرچه به‌مثابه یک ضرورت گریزناپذیر است، بنابه کارکرد ابژه‌سازانه خود سبب مرزبندی و گسست و غیاب می‌شود؛ بر همین اساس، به‌شکلی نمادین وانمایی را برمی‌گزیند که نسبت به بازنمایی از بی‌فصلگی و حضور برخوردار است. البته محتوای قضیه‌ای کنش‌های گفتاری خاموشی که موضوع و محمول آن‌ها در شکل کلان تعلیق ابژه‌سازی و تعویق من سوژه‌هاست، جنبه وانمایی حضور را تکمیل می‌کند.

پایان‌بندی مبتنی بر وانمایی در غزلیات شمس از منظر نوع مواجهه با خاموشی دربردارنده دو دسته از کنش‌های گفتاری یعنی خاموشی به‌مثابه سخن نگفتن و خاموشی به‌مثابه به‌نماینده‌گی سخن گفتن است. در دسته اول، راوی - عاشق با تکیه بر واژه خاموش، ترکیبات آن واژه و مفاهیم مشابه آن با بار کنشی امری و خبری، ناتمامی را به‌نمایش/ اجرا درمی‌آورد. بسامد وجه امری و تنوع تعبیری این دسته از کنش‌ها از وجه خبری بیشتر است. غلبه کنش گفتاری خاموشی با وجه امری را که در قالب انواع خطاب‌النفس یا تجرید (نه تخلص) نمود یافته است، می‌توان به‌منزله واکنش ویژه راوی - عاشق به وضعیت دوپاره خودش دانست: شقه سخن‌گو/ فاعل و شقه خطاب‌پذیر/ مفعول. در عالم حضور، هستی در کمون خطاب‌پذیری به‌سر می‌برد؛ هم هست و هم نیست. سخن‌گویی و نشانه‌ورزی با برجسته کردن مرزبندی‌ها، تقابل خود و دیگری را برمی‌سازد و این مقدمه و اساس گسست است. برجسته شدن وجه امری کنش‌های گفتاری را می‌توان به‌مثابه ترمیم این گسست فرض کرد. در دسته دوم همسو با تلقی روایت - کسب، راوی - عاشق من معوق خود را به‌نمایش درمی‌آورد. در این شکل از خاموشی، راوی - عاشق چنان می‌نمایاند که به‌نماینده‌گی از معشوق سخن می‌گوید و مجرای برای سخنان اوست. این دسته از کنش‌های گفتاری گاه به‌صورت آشکار و گاه در قالب نمادهایی با موقعیت مجرماحور مثل آینه، کوه، طوطی و در مواردی با تکیه بر وضعیت‌هایی همچون مستی، جنون و موارد مشابه، من معوق راوی - عاشق را افشا کرده، یا وی را به آن وضعیت‌ها دعوت می‌کند؛ در این شکل، وجه امری و خبری کنش‌های گفتاری از نظر بسامد تقریباً به هم نزدیک است.

با این وصف، کنش روایت‌گری راوی - عاشق در بخش آغازین و میانی غزل‌ها هویتی موقتی برای راوی - عاشق در مقام سوژه سخن‌گو - هستند فراهم می‌آورد که بنابه ماهیت زبان و ماهیت واسطه‌گری و مرزبندی‌کننده آن، حاکی از فاصله‌مندی و غریبگی با عالم حضور است. به‌ناچار راوی - عاشق با تمسک به کنش‌های گفتاری

خاموشی نه تنها مانع از تثبیت آن موقعیت موقتی می‌شود، بلکه آن را پس می‌زند. بر همین اساس، اغلب غزل‌های دیوان شمس بنابه اجرای مذکور به بستار نمی‌رسند و پایان‌بندی آن‌ها با ساختاری دایره‌ای، خواننده - مشارک را با نوعی ناتمامی (شکل‌ناگرفتگی) که حاکی از حال حضور مفروض است، مواجهه یا در آن تجربه شریک می‌کند.

پی‌نوشت‌ها

1. closure
2. ending
3. mimesis

۴. performance. اروینگ گافمن در کتاب نمود خود در زندگی روزمره، اجرا یا پرفورمنس را شامل «تمام فعالیت‌های یک فرد مشخص می‌داند که در یک مناسبت مشخص به هر شکلی هریک از مشارکت‌کنندگان را تحت تأثیر قرار می‌دهد» (۱۳۹۱: ۲۶). در این تلقی، تمام رفتارهای انسان در موقعیت‌های مختلف همچون نقش و نوعی اجرا فرض شده است. درمقابل این تلقی عام، جان آستین برای برخی از افعال کارکرد اجرایی (performative) قائل شده، آن‌ها را کنش گفتاری می‌نامد. غرض از وانمایی در نوشتار حاضر همان جنبه اجرایی آن است.

5. speech acts

۶. این طبقه‌بندی با دو تعبیر از تزوتان تودروف (تولان، ۱۳۸۶: ۱۷) و کلود برمون (برتنز، ۱۳۸۲: ۹۴) نقل شده است.

۷. نمونه‌های بیشتر کنش‌های گفتاری با محوریت واژه خاموش و شکل‌های دیگر آن در دو جه امری و خبری را برای مثال می‌توان در غزل‌های شماره ۶، ۸، ۱۱، ۲۱، ۳۱، ۳۴، ۳۸، ۴۰، ۴۶، ۶۰، ۷۵، ۷۶، ۸۲، ۸۳، ۹۱-۹۲، ۹۴-۹۵، ۹۷، ۹۹، ۱۰۰-۱۰۳، ۱۱۶، ۱۱۹، ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۲۷، ۱۴۳، ۱۸۱، ۱۹۲، ۱۹۵ و ۲۰۰-۲۰۱ دید.

۸. نمونه‌های دیگر از کنش گفتاری «بس کن» در این غزل‌ها دیده می‌شود: ۱۳۳، ۱۴۱۴، ۱۹۳، ۲۳۷، ۳۶۷، ۴۱۶، ۵۱۰-، ۵۱۳، ۵۱۵ و ۵۵۳.

۹. کنش‌های گفتاری «لب بر بند» برای نمونه در غزل‌های شماره ۳۰، ۴۰۸، ۴۴۷، ۱۲۵۷، ۱۳۴۶، ۱۹۹۳، ۲۲۱۸ و ۲۲۹۸ قابل مشاهده است.

۱۰. کنش‌های گفتاری «بربند دهان» برای نمونه در این غزل‌ها وجود دارد: ۲۲۸، ۴۷۱، ۱۴۴۰، ۲۰۲۶، ۲۱۶۴ و ۲۶۱۴.

منابع

- ابوت، اچ. پورتر (۱۳۹۷). *سواد روایت*. ترجمه رؤیا پورآذر و نیما مهدی‌زاده اشرفی. تهران: اطراف.
- اشعری، ابوالحسن علی‌بن ابی‌اسماعیل (۱۴۲۶ق). *مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین*. تحقیق نعیم زررور. ج ۲. بیروت: مکتبه العصریه.
- ایرانی، زهرا، ملک‌محمد فرخزاد و رضا حیدری‌نوری (۱۳۹۸). «بررسی معناشناسی گفتمان خاموشی در تخلص مولانا براساس غزلیات شمس». *فصلنامه مطالعات ادبیات تطبیقی*. س ۱۳. ش ۵۰. صص ۲۲۲-۲۵۲.
- برتنز، ویلم (۱۳۸۲). *نظریه ادبی*. ترجمه فرزانه سجودی. تهران: آهنگ دیگر.
- بلانشو، موریس (۱۳۸۸). «ادبیات و حق مرگ» در *ادبیات و مرگ*. ترجمه لیلا کوچ‌منش. تهران: گام نو، صص ۵۱-۱۰۷.
- بوبر، مارتین (۱۳۷۸). *من و تو*. ترجمه خسرو ریگی. تهران: جیحون.
- پرنیان، موسی (۱۳۸۰). «تخلص پنهان». *فصلنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*. س ۴۶. ش ۲-۳. صص ۳۵۵-۳۶۵.
- تولان، مایکل (۱۳۸۶). *روایت‌شناسی: درآمدی زبان‌شناختی - انتقادی*. ترجمه سیده‌فاطمه علوی و فاطمه نعمتی. تهران: سمت.
- حسینی‌پور، علی (۱۳۹۴). «خلاصی از تخلص؛ دلایل تخلص نبودن خاموش در دیوان غزلیات شمس». *فصلنامه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان*. ش ۴۷. صص ۹۹-۱۱۶.
- حیدری، حسن و یدالله رحیمی (۱۳۹۴). «سکوت ارتباطی در غزلیات شمس». *فصلنامه ارتباطات - فرهنگ*. س ۱۶. ش ۲۹. صص ۶۹-۸۵.
- رضایی، مهدی (۱۳۸۳). *آفرینش و مرگ در اساطیر*. تهران: اساطیر.

- ژوو، ونسان (۱۳۹۴). *بوطیقای رمان*. ترجمه نصرت حجازی. تهران: علمی و فرهنگی.
- سرل، جان آر. (۱۳۸۵). *افعال گفتاری: جستاری در فلسفه زبان*. ترجمه محمدعلی عبداللهی‌زاده. تهران: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- سهلگی، محمدبن علی (۱۳۸۴). *النور* (دفتر روشنایی از میراث عرفانی بایزید بسطامی). ترجمه محمدرضا شفیعی‌کدکنی. تهران: سخن.
- شوتس‌ایشل، رینر (۱۳۹۱). *مبانی جامعه‌شناسی ارتباطات*. ترجمه کرامت‌اله راسخ. تهران: نشر نی.
- کرس، نانسی (۱۳۸۷). *شروع، میانه و پایان*. ترجمه نیلوفر اربابی. اهواز: رَسش.
- کرویر، کارل (۱۳۹۶). *و انمایی در سینما و ادبیات داستانی: مقایسه داستان‌پردازی‌های کلامی و دیداری*. ترجمه فرشاد عسگری کیا و علیرضا عسگری کیا. تهران: سمت.
- کلابادی، ابوبکر محمد (۱۳۷۱). *التعرف*. به‌کوشش محمدجواد شریعت. تهران: اساطیر.
- کوری، گریگوری (۱۳۹۳). *تصویر و ذهن: فیلم، فلسفه و علوم شناختی*. ترجمه محمد شهباز. تهران: مینوی خرد.
- کین، سم (۱۳۹۷). *گابریل مارسل*. ترجمه مصطفی ملکیان. تهران: هرمس.
- گافمن، اروینگ (۱۳۹۱). *نمود خود در زندگی روزمره*. ترجمه مسعود کیانپور. تهران: نشر مرکز.
- لاج، دیوید (۱۳۸۸). *هنر داستان‌نویسی: با نمونه‌هایی از متن‌های کلاسیک و مدرن*. ترجمه رضا رضایی. تهران: نشر نی.
- مالمیر، تیمور (۱۳۸۸). «پایان ناتمام مثنوی». *فصلنامه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز*. س ۵۲. ش ۲۰۹. صص ۹۹-۱۱۳.
- محمدی، علی و آرزو بهاروند (۱۳۹۲). «شیوه‌های پایان‌بندی در داستان‌های مثنوی». *فصلنامه ادب فارسی*. د ۳. ش ۲. صص ۱۹-۳۸.
- مولوی، جلال‌الدین محمدبن محمد (۱۳۷۵). *کلیات دیوان شمس*. ج ۲. تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر. تهران: نگاه.
- وود، مونیکا (۱۳۸۸). *توصیف در داستان*. ترجمه نیلوفر اربابی. اهواز: رَسش.

- هال، استیوئرت (۱۳۹۱). *معنا، فرهنگ و زندگی اجتماعی*. ترجمه احمد گل محمدی. تهران: نشر نی.
- هان، بیونگ - چول (۱۳۹۸). *تقلای اروس*. ترجمه آراز باسقیان. تهران: اسم.
- هرست هاوس، رزالین (۱۳۸۸). *بازنمایی و صدف*. ترجمه امیر نصری. تهران: فرهنگستان هنر.
- یعقوبی جنبه‌سرای، پارسا (۱۳۹۶). «منطق حاشیه در مثنوی: سبک ایضاحی و اقتدار راوی - مؤلف». *فصلنامه ادبیات عرفانی*. س ۶. ش ۱۷. صص ۱۴۱-۱۶۵.
- _____ (۱۳۹۷). «حاشیه در عرفان: از فراخوانی حاشیه‌ها تا گذر از بازی متن و حاشیه». *فصلنامه نقد ادبی*. س ۱۱. ش ۴۴. صص ۱۶۹-۲۰۳.
- یول، جورج (۱۳۸۳). *بررسی زبان*. ترجمه محمود نورمحمدی. تهران: رهنما.
- Abbott, H.P. (2018). *Savād-e Ravāyat*. Roya Pourazar and Nima Mehdizadeh Ashrafi (Trans.). Tehran: Atrāf Publication. [in Persian]
- Ashūrī, A.A. (2005). *Maqālāt- Al eslāmin o Ekhtelāf- Al mosallein*. Reserch. Naeem Zarzour. Vol. 2. Beirut: Maktab- al asriye.
- Austin, J.L. (1962). *How To Do Thing whit Word*. Oxford University Press.
- Bertens, W. (2004). *Nazareie-ye Adabi*. Farzan Sejouidi (Tr.). Tehran: Ahang-e digar Publication. [in Persian]
- Blanchot, M. (2010). "Adabiyāt va Haq-e Marg". in *Adabiyāt o Marg*. Leila Kouchmanesh (Tr.). Tehran: Gām-e no Publication. [in Persian]
- Buber, M. (2000). *Man o To*. Khosrou Rigi (Tr.). Tehran: Jeihoon Publication. [in Persian]
- Currie, G. (2014). *Tasvir o Zehen: Film, Falsafe o Oloom-e Shenākhti*. Mohammad Shahba (Tr.). Tehran: Minoo-ye kherad. [in Persian]
- Goffman, E. (2012). *Nemoud-e khod Dar Zendegi-ye Rouzmarreh*. Masoud Keyanpour (Tr.). Tehran: Markaz Publication. [in Persian]
- Hall, S. (2012). *Manā, Farhang o Zendegi-e Ejtemāei*. Ahmad Golmohammadi (Tr.). Tehran: Ney Publication. [in Persian]

- Han, B.Ch. (2019). *Taqallā-ye Eros*. Araz Barseqeyan (Tr.). Tehran: Esem Publication. [in Persian]
- Heidari, H. & Y. Rahimi (2016). "Sekout-e Ertebatī Dar Qazaliyāt-e Shams". *Majaleh-e Ertebātāt- Farhang*. Vol. 16. No. 29. pp. 69- 85. [in Persian]
- Hoseinipour, A. (2016). "khalāsi as Takhallos; Dalāiel-e Takhallos Naboudan-e khāmoush Dar Divān-e Qazaliyāt-e Shams". *Majaleh-e Dāneshkadeh-e Adaiyāt o Oloom-e Ensāni-e Dāneshgāh-e Esfahān*. No. 47. pp. 99- 116. [in Persian]
- Hursthouse, R. (2009). *Bāznamāei o sedeq*. Amir Nasri (Tr.). Tehran: Farhangestān-e Honar Publication. [in Persian]
- Irani, Z., M. Farrokhzad & R. Heydari Nouri (2019). "Barresi-e Manāshenāsi-ye Goftemān-e Khāmoushi Dar Takhallos-e Mowlānā bar Asās-e Qazaliyāt-e Shams". *Motāleāt-e Adabiyāt-e Tatbiqi*. Vol. 11. No. 50. pp. 222- 252. [in Persian]
- Jouve, V. (2016). *Boutiqā-ye Romān*. Nosrat Hejazi (Tr.). Tehran: Elmi o Farhangi Publication. [in Persian]
- Kalabadi, A. (1992). *Al- Taārrof*. Mohammad Javad Shariat. Tehran: Asātir Publication. [in Persian]
- Keen, S. (2018). *Gabriel Marcel*. Mostafa Malekeyan (Tr.). Tehran: Hermes Publication. [in Persian]
- Kress, N. (2008). *Sherou, Meyāneh o Pāyān*. Niloofar Arbabi (Tr.). Ahvaz: Resesh Publication. [in Persian]
- Kroeber, K. (2017). *Vānamāei Dar sinamā va Adabiyāt-e Dāstāni: Moqāyes-e Dāstānpardāzihā-ye Kalāmi o Didāri*. Farshad Asgarikeya (Tr.). Tehran: Samt Publication. [in Persian]
- Lodge, D. (2009). *Honar-e Dāstānnevisi: Ba Nemounehāei az Matenhā-ye Kelāsik va Modern*. Reza Rezaei (Tr.). Tehran: Ney Publication. [in Persian]
- Malmir, T. (2009). "Pāyān-e Nātamām-e Masnavi". *Majaleh-e Dāneshkadeh-e Adabyāt o Oloom-e Ensāni-e Dāneshgāh-e Tabriz*. Vol. 52. No. 209. pp. 99- 113. [in Persian]

- Mohammadi, A. & A. Baharvand (2013). "Shivehā-ye Pāyānbandi Dar Dāstānhā-ye Masnavi". *Adab-e Fārsi*. No. 2. pp. 19- 38. [in Persian]
- Mowlavi, J. (1996). *Kolyāt-e Shams*. Foroozanfar. Tehran: Negāh Publication. [in Persian]
- Parneyan, M. (2002). "Takhallos-e Penhān". *Majalle-ye Dāneshkade-ye Adabiyāt o Oloom-e Ensāni-e Dāneshgāh-e Tehran*. Vol. 46. No. 2-3. pp. 355- 365. [in Persian]
- Rezaei, M. (2002). *Afarinesh o Marg Dar Asātir*. Tehran: Asātir Publication. [in Persian]
- Sahlgī, M. (2005). *Al- Noor* (Daftar-e rowshanāyi az Mirās-e Erfāni Bāyazid Bastāmi). Mohammad Reza shafiei kadkani (Tr.). Tehran: Sokhan Publication. [in Persian]
- Schutzeichel, R. (2012). *Mabāni-e Jame-e shenāsi-e Ertebātāt*. Keramatollah Rasekh (Tr.). Tehran: Ney Publication. [in Persian]
- Searle, J.R. (2007). *Afāl-e Goftemān: Jostāri Dar Falsafe-e Zabān*. Mohammad Ali Abdollahizadeh (Tr.). Tehran: Pazhooheshgāh-e Oloom o Farhang-e Eslāmi. [in Persian]
- Toolan, M. (2008). *Ravāyatshenāsi: Zabānshenākhti- Enteqādi*. Seyedeh Fatemeh Nemati (Tr.). Tehran: Samt Publication. [in Persian]
- Wood, M. (2009). *Tosif Dar Dāstān*. Niloofar Arbabi (Tr.). Ahvaz: Rasesh Publication. [in Persian]
- Yule, G. (2004). *Barresi-ye Zabān*. Mahmoud Noormohammadi (Tr.). Tehran: Rahnamā Publication. [in Persian]
- Yúghoobi Janbeh Saraei, P. (2017). "Manteq-e Hāshye Dar Masnavi: Sabk-e Izāhi va Eqtedār-e Rāvi- Moállef". *Adabiyāt-e Erfāni*. Vol. 6. NO. 17. pp. 141- 165. [in Persian]
- _____ (2018). "Hāshye Dar Erfān: as Farākhāni-e Hāshyehā Ta Gozar as Bāzi-e Maten va Hāshye". *Naqd-e Adabi*. Vpl. 11. No. 44. pp. 169-203. [in Persian]

Speech Acts and The Representation of Hozour [Presence]: An Analysis of the Ghazals' Ending in Dīvān-E Šams

Rashid Kakavand¹, Parsa Yaghoobi Janbeh-Saraie^{*2}

1. PhD student in Persian Language and Literature, Kurdistan University
2. Professor of Persian Language and Literature, Kurdistan University

Received: 02/03/2020

Accepted: 15/04/2020

Abstract

Considered as the climax of the text-narrative, the ending of a text often includes the resolution. However, depending on the dominant epistemology of the text and the status of textual subjects, the ending can also lead to other implications. Among classical Persian texts, the endings of some mystical texts, including the ghazals in *Dīvān-e Šams*, are distinctive. In this paper, the endings of the ghazals in *Dīvān-e Šams* have been interpreted in a descriptive-analytic way. The analysis showed that the narrator-lover of the ghazals, in line with the epistemology of the text, appears as the temporal subject of the text at the beginning, but rejects the role at the end and by employing silent speech acts, retracts to the prelinguistic world. In other words, in nearly most of the ghazals the narrator-lover represents the anxiety and longing for the lost unity at the beginning, but in the end, by employing two sets of silent speech acts ("silence as not speaking", and "silence as speaking for other"), renounce to the present moment. Therefore, the studied ghazals do not come to an end and by using a circular structure, they perplex the reader-participant with an unfinished experience, allowing the reader to feel as part of the represented experience.

Keywords: ending, silence, ghazals in *Dīvān-e Šams*, speech acts, Molana, representation

* Corresponding Author's E-mail: p.yaghoobi@uok.ac.ir

